

U W A G I W S T Ę P N E

Większość zamieszczonych w zeszycie tekstów prezentuje wyniki (nieraz zaledwie ich część) polsko-niemieckiego projektu badawczego „«Wolne przestrzenie». Marginesy swobody w realnym socjalizmie: między adaptacją a eksperymentami / «Room for Manoeuvre» in State Socialism: Between Adaptation and Experiment”, finansowanego w ramach programu „Beethoven” przez Deutsche Forschungsgemeinschaft (DFG) i Narodowe Centrum Nauki (NCN). Jego uczestnicy przez trzy lata badali socjalistyczne „wolne przestrzenie” nie tyle jako izolowane obszary wolności, w których całkowicie autonomiczni i niezależni aktorzy społeczni mogli prezentować swój nonkonformizm, lecz także w znacznie szerszym sensie — jako obszary geograficzne, społeczne i instytucjonalne, które z różnych powodów wymykały się politycznej kontroli lub na istnienie których władze mniej lub bardziej świadomie przyzwalały. Nie chodzi też o „wolność” gwarantowaną przez prawo (w tym konstytucje) wszystkich krajów socjalistycznych, lecz szerszą lub węższą paletę przywilejów, które społeczeństwa tych państw były w stanie wypracować niejako obok prawa. Takie podejście, odnoszące się do praktycznie wszystkich państw bloku radzieckiego, stoi w oczywistej sprzeczności z często wyrażanym poglądem, że prawie pół wieku istnienia i funkcjonowania „realnego socjalizmu” w Europie Środkowej i Wschodniej (1945–1989) było wyłącznie okresem ustawicznej walki między importowaną ze Wschodu dyktaturą a narodem/społeczeństwem. Na fałszywość takiej perspektywy od ponad dwóch dekad zwracają uwagę zarówno historycy, jak i socjologowie, przestrzegając przed rygorystycznym, jednostronnym, wyłącznie czarno-białym postrzeganiem niedawnej przeszłości i pokazując, że ogromne przestrzenie życia codziennego, kultury czy gospodarki nie mieściły się w opozycji władza (represja) — społeczeństwo (opór).

Metodologiczna strona projektu wiele zawdzięcza pracom Alfa Lüdtkego i Thomasa Lindenbergera, którzy wzbogacili warsztat badawczy historii najnowszej o takie koncepcje jak np. władza jako praktyka społeczna (Herrschaft als soziale Praxis) i „samo-wola” („Eigensinn”), kładące nacisk na działania zróżnicowanych aktorów społecznych, nie tracąc jednocześnie z oczu ograniczeń wyznaczanych przez władzę polityczną¹.

Celem projektu było zdiagnozowanie i porównawcze zbadanie takich właśnie „wolnych przestrzeni” istniejących w różnych i radykalnie się nieraz różniących krajach „demokracji ludowej” — PRL, Czechosłowacji, NRD i Rumunii. Badano,

¹ LINDENBERGER, LÜDTKE 2018. Te sugestie metodologiczne znalazły zastosowanie m.in. w: MAZUREK 2005; KOTT, KULA, LINDENBERGER 2006; PORT 2007; BRUNNBAUER 2007; PENN 2009; BORODZIEJ, KOCHANOWSKI, PUTTKAMER 2010; BREN 2010; KOLEVA 2015. Należy również wskazać na liczącą kilkadziesiąt pozycji tzw. czerwoną serię (W Krainie PRL) wydawnictwa TRIO.

w jaki sposób Polacy, Czesi, Słowacy, Niemcy czy Rumuni radzili sobie z rzeczywistością, wybierając z narzucanych im odgórnie norm te, które dawały się skutecznie zaadaptować dla własnej korzyści. Innym celem projektu było odtworzenie zdolności adaptacyjnych społeczeństwa, bazujących na uwarunkowaniach historycznych i geograficznych. Przedmiotem zainteresowania będą tutaj zarówno obszary górskie (Jerzy Kochanowski, Juraj Buzalka, w niemałym stopniu Dušan Segeš), jak i — na przeciwnym biegunie — nadmorskie (Błażej Brzostek). Inna ścieżka pokazuje władzę jako inicjatora rozwiązań niemal antysystemowych, w każdym razie obcych ideologii, np. zorientowane na rynek państwowe majątki rolne, jak np. Slušovice w CSRS (Martin Jemelka) czy Golzow w NRD (Maria Hetzer). Trzecia część projektu poświęcona została organizacjom, instytucjom i wszelkiego rodzaju „enklawom”, np. esperantystów (Theodore R. Weeks), radioamatorów (Matthias Barelkowski) czy ekologów i regionalistów (Markus Krzoska), które albo były w stanie same wywalczyć sobie niemałą autonomię, albo uzyskały na to zgodę władz. Nie ulega bowiem wątpliwości, że „wolne przestrzenie” czasami stanowiły czynnik stabilizujący system.

Nie wszystkie pierwotne założenia udało się zrealizować, np. pomysł porównania Zakopanego z Gdynią (Jerzy Kochanowski) przerósł ramy metodologiczne projektu, skłaniając do gwarantującego bardziej reprezentatywne wyniki skupienia się na zimowej stolicy Polski. Jak pokazują dotychczasowe badania, szczególnie trudne są porównania społeczeństw różnych państw socjalistycznych, co można łatwo wykazać na przykładzie „wolnych przestrzeni” czy też „pól manewru” w dziedzinie nauki, bardzo różniących się w poszczególnych krajach bloku wschodniego².

Z kolei plan Jakuba Gałęziowskiego przebadania „wolnych przestrzeni” wytworzonych w PRL przez przybyszy z Bliskiego Wschodu, połączony z wyjazdami tamże, rozbił się o bariery geopolityczne. Już jednak podczas trwania projektu otworzyły się nowe, obiecujące możliwości badawcze, ukierunkowane na prywatność, rodzinę, nieformalność (Maria Buko, Jakub Gałęziowski, Barbara Klich-Kluczevska).

Zagadnienia badane przez uczestników projektu wywołały żywą reakcję w zarówno polskim, jak i międzynarodowym środowisku naukowym. Z jednej strony skłoniły do dyskusji, proponowania nowych koncepcji i rozwiązań metodologicznych, z drugiej — okazało się, że uczestnicy projektu nie mają monopolu na badanie „wolnych przestrzeni”. O ile też głosy w dyskusji nad projektem postaramy się zamieścić w planowanej książce anglojęzycznej, o tyle w niniejszym, tematycznym zeszycie „Przeglądu Historycznego” zdecydowaliśmy się zamieścić kilka „wolno-przestrzennych” tekstów polskich historyków i socjologów, poświęconych zarówno okresowi PRL (Barbara Bossak-Herbst, Małgorzata Głowacka-Grajper o wyścigach konnych na warszawskim Służewcu), jak i okresowi przed 1945 r. (Jan Trynkowski o „wolności” Polaków na dziewiętnastowiecznym syberyjskim zesłaniu, Izabela Mrzygłód o międzywojennej Lidze Obrony Praw Człowieka i Obywatela, Marta

² BRUNNBAUER, KRAFT, SCHULZE WESSEL 2011.

Dziedzicka o „oswajaniu” niemieckiej okupacji przez polską inteligencję). Mamy nadzieję, że takie poszerzenie perspektywy przyczyni się do historyzacji minionej epoki, przeciwstawiając się powszechnemu i niebezpiecznemu mierzeniu (niedawnej) przeszłości dzisiejszą miarą.

Claudia Kraft (Wiedeń), Jerzy Kochanowski (Warszawa)

WYKAZ CYTOWANYCH ŹRÓDEŁ I LITERATURY PRZEDMIOTU

- BORODZIEJ, KOCHANOWSKI, PUTTKAMER 2010 = „*Schleichwege*“: *Inoffizielle Begegnungen sozialistischer Staatsbürger zwischen 1956 und 1989*, Hrsg. Włodzimierz Borodziej, Jerzy Kochanowski, Joachim v. Puttkamer, Köln–Weimar–Wien 2010
- BREN 2010 = Paulina Bren, *The Greengrocer and His TV: The Culture of Communism After the 1968 Prague Spring*, Ithaca (NY) 2010
- BRUNNBAUER 2007 = Ulf Brunnbauer, „*Die sozialistische Lebensweise*“: *Ideologie, Gesellschaft, Familie und Politik in Bulgarien, 1944–1989*, Köln–Weimar–Wien 2007
- BRUNNBAUER, KRAFT, SCHULZE WESSEL 2011 = *Sociology and Ethnography in East-Central and South-East Europe: Scientific Self-Description in State Socialist Countries*, ed. Ulf Brunnbauer, Claudia Kraft, Martin Schulze Wessel, München 2011
- KOLEVA 2015 = *Negotiating Normality: Everyday Lives in Socialist Institutions*, ed. Daniela Koleva, New Brunswick 2015
- KOTT, KULA, LINDENBERGER 2006 = *Socjalizm w życiu powszednim: Dyktatura a społeczeństwo w NRD i PRL*, red. Sandrinne Kot, Marcin Kula, Thomas Lindenberg, Warszawa 2006
- LINDENBERGER, LÜDTKE 2018 = *Eigen-Sinn. Życie codzienne, podmiotowość i sprawowanie władzy w XX wieku*, wybor, wstęp i oprac. Thomas Lindenberg, Alf Lüdtke, red. naukowa, Kornelia Kończal, Poznań 2018
- MAZUREK 2005 = Małgorzata Mazurek, *Socjalistyczny zakład pracy: porównanie fabrycznej codzienności w NRD i PRL u progu lat sześćdziesiątych*, Warszawa 2005
- PENN 2009 = *Gender Politics and Everyday Life in State Socialist East and Central Europe*, ed. Shana Penn, Basingstoke 2009
- PORT 2007 = Andrew Port, *Conflict and Stability in the German Democratic Republic*, Cambridge 2007

TREŚĆ ZESZYTU

Uwagi wstępne (<i>Jerzy Kochanowski, Claudia Kraft</i>)	541
---	-----

ANTECEDENCJE

JAN TRYNKOWSKI — Wolność na Syberii? Przypadek „konarszczyków”	545
IZABELA MRZYGLÓD — Przestrzenie sprzeciwu. Działalność Ligi Obrony Praw Człowieka i Obywatela w II Rzeczypospolitej	565
MARTA DZIEDZICKA — Oswajanie okupacji: kontynuacja życia przez polską inteligencję. Rekonesans	587

PERYFERIE: GÓRY I MORZE

JERZY KOCHANOWSKI — „Wolne miasto?”. Nieco inne spojrzenie na Zakopane Władysława Gomułki, 1956–1970	611
JURAJ BUZALKA — Post-peasant Economy Memories of Socialism in Zakopane	651
BŁAŻEJ BRZOSTEK — „Wolne przestrzenie” litoralu rumuńskiego 1960–1980	669

CHŁOPI, KOLEKTYWIZACJA, SPÓŁDZIELNIE

DUŠAN SEGEŠ — Chłopi w województwie preszowskim wobec kolektywizacji — strategię nieposłuszeństwa jako sposób tworzenia „wolnych przestrzeni”	711
MARTIN JEMELKA — ‘The Miracle of Slušovice’. The Municipality and the United Cooperative Farm — Slušovice Agrocombine as the Pilgrimage Site of the Czechoslovak Consumerism at the Dawn of the Socialist State Era	739
MARIA HETZER — Wypracować równouprawnienie! Wieś Golzow jako model	757

PRYWATNOŚĆ, RODZINA, DZIECI

MARIA BUKO — Tożsamość represjonowana — prywatność jako przestrzeń wolności sybiraków w okresie PRL	773
JAKUB GAŁĘZIOWSKI — Dom Matki i Dziecka w Słupsku w świetle badań Polskiego Instytutu Służby Społecznej. Próba zachowania anonimowości i podmiotowości kobiet i dzieci w powojennym chaosie	793
BARBARA KLICH-KLUCZEWSKA — Z daleka od sierocińca. Nieformalne adopcje i rodzinne domy dziecka w systemie opieki nad dzieckiem w PRL	823

ENKLAWY

MATTHIAS BARELKOWSKI — Hobby bez granic? Rzecz o krótkofalarstwie w Polsce w latach 1925–1990	847
--	-----

BARBARA BOSSAK-HERBST, MAŁGORZATA GŁOWACKA-GRAJPER — Państwowe Tory Wyścigów Konnych na Służewcu jako wielowymiarowa przestrzeń wolności w czasach PRL	867
THEODORE R. WEEKS — Esperanto w Polsce Ludowej — internacjonalizm, przestrzeń publiczna, propaganda	895
MARKUS KRZOSKA — Próby uratowania kolei wąskotorowej we wschodniej Saksonii w latach osiemdziesiątych XX w.	921